

*Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան, 0010,
Երևան, Տիգրան Մեծի 17
e-mail: dayanakarapetyan@mail.ru*

Հայտնի է, որ յուրաքանչյուր տարածաշրջանի լանդշաֆտները և դրանք ձևավորող բաղադրամասերը ուղղակի կամ անուղղակիորեն ունեն որոշակի ազդեցություն տեղի բնակչության ապրելակերպի կազմակերպման, բնական ռեսուրսների օգտագործման և այլ գործունեության վրա: Սակայն լանդշաֆտները անմիջական ազդեցություն կարող են ունենալ նաև տվյալ տարածաշրջանում բնակվող ժողովրդի հոգևոր և մշակութային առանձնահատկությունների ձևավորման վրա: Լանդշաֆտների և բնակչության կենցաղավարության անմիջական փոխներգործությունը առավել նկատելի է հատկապես լեռնային բնատեխնածին գեոհամակարգերում:

Հողվածում Բարձր Հայքի, Վիրահայոց և Շիրակի տարածաշրջանների օրինակով բացահայտվում է լեռնային լանդշաֆտների ազդեցությունը տեղի բնակչության հոգևոր և մշակութային կյանքի վրա: Հատկանշական է նաև այն, որ լանդշաֆտը շատ դեպքերում ծառայել է որպես ներշնչանքի աղբյուր գեղեցիկի նկատմամբ անտարբեր չհանդիսացող տեղի բնակիչների համար: Ուսումնասիրելով նորահարսի տարագի զարդանախշերը, հստակ պատկերացում կարելի է կազմել այդ լանդշաֆտներում տարածված և մարդու կողմից օգտագործվող հիմնական բուսատեսակների մասին, որոնք գեղարվեստական ռճավորումից հետո, դարձել են զարդանախշեր:

Բանալի բառեր. լանդշաֆտ, ազգային տարագ, վարդ-թանթանա, լանդշաֆտի տարր, բուսական զարդանախշ

Ներկայացված է խմբագրություն 10.12.16թ

<<Լանդշաֆտ>> տերմինը ունի լայն միջազգային տարածում: Այն փոխառնվել է գերմաներեն խոսակցական լեզվից, որտեղ die Landchaft նշանակում է <<Երկրիպատկեր>>, <<տեղանքի պատկեր>>, և մտել է գիտական շրջանառության մեջ [1,2]: Անգլերեն հոմանիշն է Landshape, իսկ ֆրանսերենում դրան համապատասխան է Paysage բառը: Լանդշաֆտի մասին ուսմունքի հիմնադիր Վ. Դոկուչանն է [3]: Այս գիտության ակունքները շատ հին են: Անհիշելի ժամանակներից մարդկանց ամենօրյա իր մանրամասնություններով գործունեությունը անխուսափելիորեն պահանջ է ներկայացրել՝ ճանաչել շրջակա տարածքը, նրա առանձին մասերը, որոնք միմյանցից տարբերվում են ռեսուրսներով, տնտեսության վարման պայմաններով և այլ հատկանիշներով: Դեռևս հին դարերում, տարբեր ժողովրդների մոտ գործնական պահանջ է առաջացել փորձնական պատկերացում կազմել բնական համալիրի վերաբերյալ: Օրինակ՝ տայգայի մասին էմպիրիկ պատկերացումն ներառում էր ոչ միայն բուսականություն, այլև բնությանը բնորոշ և առանձնակի գծեր՝ խիստ կլիմա, առատ ձյունով ձմեռներ, պողոզային հողեր, ցրտադիմացկուն բույսեր, ցրտադիմացկուն կենդանիների առկայություն և այլն: Նույնը կարելի է ասել անապատների, մարգագետինների, տափաստանների մասին:

Մարդկության պատմական զարգացման ընթացքում տնտեսության վարման ժամանակ, պահանջ է զգացվել նաև կատարելու բնական ռեսուրսների բազմակողմանի հաշվառում, որից էլ բխել է տարածքային շրջանացման հարցերը: 19-րդ դարում Վ.Վ. Դոկուչանը հանդես եկավ բնական երևույթներն իրարից անջատ ուսումնասիրությունների դեմ: Նա նշում էր, որ սովորենք ղեկավարել բնական պրոցեսները, դրա համար անհրաժեշտ է կարդալ և ընկալել բնությունն ամբողջովին և ոչ թե դրա առանձին մասերը: Նման մոտեցում մենք կարող ենք դիտարկել և մեր ազգագրական, ոչ գիտական ուսումնասիրությունների մեջ: Վ. Դոկուչանը գործնականում առաջինն իրագործեց տարածքների բնական պայմանների ուսումնասիրման կոնկրետ համալիրային մեթոդը: Կյանքի վերջին տարիներին նա հանգեց այն մտքին, որ անհրաժեշտություն է զգացվում կենդանի և անկենդան բնական գործոնների փոխհարաբերությունների և փոխազդեցությունների վերաբերյալ նոր գիտության ստեղծման համար, որի մասին նա որոշել էր գրել հատուկ աշխատանք, բայց անժամանակ մահը անկատար թողեց այդ երազանքը: Այդ աշխատանքի սկիզբը կարելի է համարել Վ. Դոկուչանի բնական զոնաների մասին ուսմունքը: Նա առաջինն էր, որ զոնաները դիտեց որպես բնական համաերկրային օրենք: Ըստ Վ. Դոկուչանի բնական կամ բնապատմական ամեն մի զոնա օրինաչափ համալիր է, ուր կենդանի և անկենդան բնության երևույթներ իրար հետ սերտ կապակցված են և փոխպայմանավորված: Նա չհասցրեց նաև որոշակի անվանում տալ այդ գիտությանը:

Սակայն Վ. Դոկուչանի աշակերտները զարգացրին նրա առաջ քաշած տեսությունը: Լ. Բերգը Դոկուչանի բնական զոնաները համարում էր լանդշաֆտային զոնաների և բնական երևույթներ հարաբերությունների մասին գիտությունը՝ լանդշաֆտային աշխարհագրություն [4,5]: Վ. Դոկուչանի մի այլ աշակերտ՝ Ա. Կրասնովը նշում էր, որ աշխարհագրությունը պետք է ուսումնասիրի բնական երևույթների տարածքային համակեցությունները: Այսպիսով լանդշաֆտի մասին գիտությունն իր տեսական հիմնավորումը ստացավ աշխարհագրական համալիրների /բնական զոնաների/ վերաբերյալ դոկուչանյան հայեցակարգից: Հետագայում այն զարգացավ ու կոնկրետացվեց ռուսական սովետական բնագետ աշխարհագետների կողմից: Ավելացնենք, որ գիտության մեջ լանդշաֆտ հասկացությունը մտցրել է Լ. Բերգը: Նա առաջինն էր, որ 1913 թ. արտահայտեց այն միտքը, որ հենց լանդշաֆտն է հանդիսանում ֆիզիկական աշխարհագրության ուսումնասիրության առարկան: Այդ ժամանակ Լ. Բերգը լանդշաֆտը դիտարկում էր որպես բնական որոշակի շրջան, որտեղ ռելիեֆի բնույթը, կլիման, հողաբուսական ծածկը, կենդանական աշխարհը, բնակչությունը և մշակույթը միահյուսված են որոշակի ամբողջությամբ:

Ուսումնասիրելով միջազգային լանդշաֆտագիտության հարուստ փորձը, մենք կարող ենք զուգահեռներ անցկացնել մեր հայրենիքին բնորոշ լանդշաֆտների, դրանց առանձնահատկությունների, տեղի բնակչության գիտական և տնտեսական գործունեության, մարդու և լանդշաֆտի անմիջական կապերի ու վերջապես նրա մշակութաբանական գործունեության վրա թողած ազդեցությունների վերաբերյալ: Դրանով իսկ հնարավոր է դառնում ուսումնասիրել ու փաստագրել լեռնային լանդշաֆտների ուղղակի և անուղղակի կապերը, փոխներգործությունները, դրանց թողած ազդեցությունները բնակչության մշակութաբանական գործոնների վրա: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, մենք փորձ ենք արել զուգահեռներ անցկացնելու միջոցով հետազոտել և փաստագրել Բարձր Հայքի, Վիրահայոց և Շիրակի լեռնաշխարհների լանդշաֆտների և բնակչության միջև եղած անմիջական կապերի, դրանց բնույթի, արտահայտման ձևերի և թողած դրական ազդեցությունները:

Ինչպես արդեն նշել ենք, մարդը, որպես լանդշաֆտի բաղկացուցիչ մաս, միևնույն ժամանակ նաև նրա մի մասնիկ, հնարավորություն ունի առանձին բաղադրամասերը իր

ստեղծագործություններում օգտագործել որպես մշակութային սկզբնաղբյուրներ: Ուսումնասիրելով զարդանախշերի յուրօրինակությունը, օրինակ կարող ենք փաստել, որ դրանց ստեղծման համար հիմք են հանդիսացել տվյալ լանդշաֆտների բուսական և կենդանական աշխարհների, ինչպես նաև տվյալ ռելիեֆը խորհրդանշող տարրերը: Նաև կարող ենք հավաստել, որ յուրաքանչյուր տարածաշրջանի ազգագրական արվեստը ուսումնասիրելով հնարավոր է լիարժեք պատկերացում կազմել տվյալ լանդշաֆտներում առկա ինչպես նաև դոմինանտ հանդիսացող և մարդու կողմից օգտագործվող հողային ծածկույթի, բույսերի, կենդանիների և այլ բաղադրամասերի վերաբերյալ: Ինչպես օրինակ էթե մենք մանրամասն ուսումնասիրենք Բարձր Հայքի, Վիրահայոց և Շիրակի ու դրանց շրջակա տարածքների ազգագրական մշակույթի նմուշները, անսխալ կարելի ենք հիմնավորել, որ ծիսական և կենցաղային նպատակներով առավել շատ օգտագործվել են այնտեղ առկա բույսերի որոշակի տեսակներ: Դրանց մի մասը օգտագործվել է զարդակիրառական արվեստում, մի մասը՝ որպես հավելում խոհանոցներում պատրաստվող ճաշատեսակների մեջ և այլն: Հատկանշական է նաև այն, որ լանդշաֆտը շատ դեպքերում ծառայել է որպես ներշնչանքի աղբյուր գեղեցիկի նկատմամբ անտարբեր չհանդիսացող տեղի բնակիչների համար: Դիտարկելով որպես օրինակ Բարձր Հայքի, Վիրահայոց և Շիրակի նորահարսի գլխազարդ «Վարդ- Թանթանան» [նկ. 1] կարելի է թվարկել այդ տածաշրջաններին հատուկ ալպիական մարգագետինների բուսականության գերիշխող տեսակները [6]:

Նկ. 1

Առանց լանդշաֆտի մորֆոլոգիական մասերի վերաբերյալ ժամանակակից պատկերացումներ ունենալու և հողային ծածկույթի քիմիական բաղադրամասերը իմանալու, գլխազարդի հիմք են ծառայել շագանակագույն կամ տվյալ տարածքի հողածածկին մոտ գույնի թավշյա կտորները: Թավշի ընտրությունը նույնպես պատահական չի եղել: Ըստ երևույթին, դա խորհրդանշել է տվյալ լանդշաֆտներում գերիշխող մարգագետինա-տափաստանային հողերին: Տեղի բնակչության կողմից բուսական տեսակների հնարավորինս ուսումնասիրելուց հետո, նրանք ոճավորել են դրանք և գործվել բնական գույներին մոտ մետաքսյա թելերով:

Հնուտ վարպետները բնօրինակներին հնարավորին չափ նմանակելու նպատակով, փորձ են արել կիրառել նաև զանազան հնարքներ ևս: Ինչպես օրինակ՝ խոտային մասնիկների տարածական դիրքը և ուղղությունը ցույց տալու համար, որպես գործվածքի հիմք օգտագործել են ձիու մազ:

Նկ. 2

Ասեղնագործված ծաղիկները, բույսերը, հատապտուղները, կենդանական աշխարհի տարրերը վկայում են այն մասին, որ մարդն իր կողմից շատ սիրված լանդշաֆտի մի մասն է եղել: Խնամքով ուսումնասիրած ամեն մանրուք վերածել է տվյալ լանդշաֆտի մի փոքրիկ տարրի, խմբագրված մասնիկի առանձին տարբերակի: Գուցե սա բնաճանաչողության միջոց է հանդիսացել և նորահարսին դիտարկել որպես «Գարուն», հարդարել նրան սեփական բնատեղին բնորոշ տարրով: Սա նույնիսկ կարելի է դիտարկել որպես ուսումնական դիտակտիկ նյութ:

Հանրագիտարանների, լաբորատորիաների և այլ գիտական հաստատությունների բացակայությամբ, փորձ է արվել արտահայտել բնատարածքի մի հատված՝ լանդշաֆտի մի մի փոքր տեղամաս: Ենթադրում ենք, որ նման աշխատանքների շուրջ բացատրական աշխատանքներ են տարվել թե վարպետի և թե նրա աշակերտների կողմից: Գուցե հենց պարզագույն այս առաջին փորձերը համարենք նման բովանդակության առաջին լանդշաֆտագիտության փորձնական դասեր:

Յուրաքանչյուր բնական տարրի զարդանախշ ստանալու համար նախ լուրջ ուսումնասիրություն է պետք: Ջարդանախշերի համակարգում բուսական և կենդանական զարդանախշերը մանրակրկիտ կերպով կրկնում են հայրենի բնության հմայքը: Ծաղիկների յուրաքանչյուր մասնիկ գործվել է իր տեսակին համապատասխան: Հատապտուղների հիմքը ստացվել է մոմած թուղթ և բամբակ օգտագործելու, իսկ մորու և այլ հատապտուղների նմուշներ են ստացվել մետաքսյա թելերի յուրահատուկ հանգույցների միջոցով (նկ. 3):

Նկ. 3

Շատ հետաքրքիր է նաև թռչունների առկայությունը գլխազարդի մեջ: Որոշ օրինակներ ուսումնասիրելով, հնարավորություն ունենք պատկերացում կազմելու տվյալ բնատարածքի թռչունների վերաբերյալ: Պարզ հանգույցների միջոցով գործվել էին աքաղաղներ, կաքավիկներ, լորիկներ՝ իրենց գույներին և ոճավորման համապատասխան (նկ. 4): Բացի ժողովրդական, ազգագրական նշանակությունից, կա նաև գիտական հիմք համոզվելու, որ այս թռչունների առկայությանը եղել է նաև Բայձր Հայքի, Վիրահայոց և Շիրակ տարածաշրջանների բնատարածքներում: Գուցե ոմանց համար նույնիսկ պարզունակ թվա ասեղնագործության, զարդարվեստի և լանդշաֆտագիտության կապերը: Անհրաժեշտ ենք համարում նշել նաև այն, որ գիտական ուսումնասիրությունների հետազոտություններից զրկված մեր իմաստասեր նախնիները, այդ ամենը ուսումնասիրելու, ստեղծագործելու, կիրառելու, և եկող սերունդներին իրենց փորձը փոխանցելու համար ընտրել են շատ արդյունավետ միջոց:

Նկ. 4

Պետք է փաստել նաև, որ այդ ուղղությամբ մեծ արժեք են ներկայացնում ազգային տարազի այլ էլեմենտները ևս: Թավշյա կտորի առկայությունը վկայում է ցուրտ եղանակի, իսկ մետաքսյա վերնաշապիկները շատ ավելի տաք եղենակի մասին: Հետևաբար ժամանակակից հետազոտությունները էլնելով վստահությամբ փաստել, որ մեր նախնիները շատ ներդաշնակ ապրել են օդի թե -30 և թե + 30 աստիճանների առկայության պայմաններում և զբաղվել հողագործությամբ ու անասնապահությամբ:

Ուսումնասիրելով գլխազարդի մասնիկները այնտեղ նկատում ենք նաև ասեղնագործ տաքդեղը, ինչը վկայում է նախ սննդի մեջ օգտագործվող բանջարեղենի մասին: Պղպեղի /տաքդեղի/ առկայությունն այնտեղ պատահական չի եղել (նկ. 5): Ունենալով հակաճեխիչ, հակաբորբոքային, հակասնկային, ջերմիջեցնող, տաքացնող հատկություններ, ունենալով նաև վիտամին C, B1, B2, P, կարոտինի պղպեղը պարունակել է մարդու օրգանիզմին անհրաժեշտ նաև շատ այլ օգտակար նյութեր:

Նկ. 5

Տեղի բնակչությունը մշակել է ցորեն, գարի, հացահատիկային այլ բույսեր, որոնք հետագայում նույնպես ոճավորվել և վերածվել են հագուստի զարդանախշերի: Տեղական կիսաթանկարժեք քարերը, արծաթյան նրբագեղ զարդերը, յուրաքանչյուրն իր բնատարածքին բնորոշ տարրերով մշակված գիտական մեծ արժեք ներկայացնող, միջառարկայական կապ հանդիսացող և տեղեկատվության փոխանցող կարևոր միջոցներ են:

Ինչպես կանայք, այնպես էլ տղամարդիք, իրենց վրա կրել են նաև իրանը երկու մասի բաժանող արծաթյա գոտիներ: Մեր համոզմամբ, այդ գոտին հանդիսացել է աշխարհագրական երկու ոլորտները (իրանի վերին հատվածում մթնոլորտն է, իսկ ներքևում՝ քարոլորդի) իրարից բաժանող գիծը:

Հատկանշական է նաև ավանդական քողի առկայությունը: Այս կապակցությամբ կարելի է գուգահեռներ անցկացնել աշուղական գրականության, հագուստի ձևավորման և բնական լանդշաֆտների միջև: <<Երկինքն ամապող է>> աշուղական տողերը հնարավորինս գեղեցիկ են ներկայացնում քողի առկայությունը հայկական գրականության մեջ: Ժամանակակից հետազոտությունների շնորհիվ, պարզվել է, որ Բարձր Հայքի, Վիրահայքում և Շիրակում մթնոլորտային տեղումները կազմել են մոտ 700 մմ:

Քողազարդ զգեստով նորահարսը համարվել է երկնքով պատված մի էակ: Իսկ բնատարածքի վրա թափվող մթնոլորտային տեղումները՝ բարենպաստ պայման են ստեղծել առատ բերք և բարիք ստանալու համար:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն, Հեղինակային կոլեկտիվ ՀՍՀ ԳԱ հարս. Երևան 1971
2. Ա. Մնացականյան Հայկական Զարդարվեստ ՀՍՀ ԳԱ հրատ. Երևան 1955
3. В.В.Докучаев Учения о зонах природы, Географгиз, М.,1948
4. Л.С.Берг Физико-географические зоны Советского Союза, 3-ее изд. М. 1977
5. Ф.Н.Мильков Человек и ландшафт, Москва 1973.
6. Г.Б.Григорян Региональное ландшафтная дифференциация территорий Арм.ССР, Изв. АН Арм ССР, Науки о Земле, № 1987

РЕЗЮМЕ

ВЛИЯНИЕ ЛАНДШАФТА НА БЫТ И НРАВЫ ЧЕЛОВЕКА

Д.Г. КАРАПЕТЯН

В статье рассматриваются особенности влияния ландшафтов горных геосистем на быт, нравы и культурное развитие населения Ширакского, Вираайоцкого и Высокоайкского физико-географических регионов Армянского нагорья. В качестве примера, анализированы связи и формы воздействия горных ландшафтов на человека, в частности на выбор и оформление одежды, украшений, организации торжественных и других национальных мероприятий армянского народа.

SUMMARY

THE IMPACT OF LANDSCAPE ON THE MORES OF HUMAN LIFE

D.G. KARAPETYAN

The article deals with the influence of landscape features of mountain geosystems on human life, mores and cultural development of the population of Shirak, Virahayots, and High Hayk physico- geographical regions of the Armenian Highland. As an example, were analyzed the impact of communication and forms of influence of mountain landscapes on human being, selection of design of clothing, jewelry, organizing celebrations and other national events of the Armenian nation.